

ՀԱՆԴԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԿՈՒԹԻՒՆ ՅԱՓՐԻԿԷ

Ի ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ԿՈՒԽԱՆԱ

Ա

Պատրաստութիւնք ձանադարձիկն. — Կոշիակայի վարչական

իշխանութիւնն. — Ընկայք Սեւերոնն հաւնար:

Ունուարի առաջին օրերէն սկսայ ընել իմ պատրաստութիւններս: Այս երկարածիգ ճանապարհորդութեան համար շատ բաներ կարեոր էին ինձ, — ուտելիք, զգեստներ, բժշկական գեղորէք, սուրբ պատարագին մատուցման և խորհրդոց կատարման կարեւոր առարկայքն. և դարձեալ այլ և այլ ընծայք Մանայի մեծամեծաց և ամէն աստիճանի գլխաւորաց համար, — ծխախոտ, ղէնք, տապարք, դանակք, կերպաւք, ապակեղէն անօթք, հայելիք, և այլ ամենայն ինչ, զորս դիւրաւ կրցայ գտնել 'ի վաճառանոցս Կախեննայի:

Արդ որովհետեւ ճանապարհորդութեանս նպատակն էր քարոզել ճշմարիտ հաւատքը այն ժողովրդոց, և հետեւաբար դնել վանտըն 'ի վերաբերութեան և 'ի հաղորդակցութեան ընդ գաղղիական գաղթականութեան, ճանապարհորդութեանս ծախուց նկատմամբ տեղւոյս գաղթական վարչութեանն օգնութիւն և նպաստ խնդրել պատշաճ համարեցայ: Այսու նպատակաւ դնացի առ Պ. Լը ֆարտինալ, որ էր ընդհանրական վերատեսուչ ծովական զօրութեան և կուսակալ Կուխանայի,

զոր երբեմն ճանչցեր էի 'ի Կուստալուբա, և որ 'ի սկզբանէ հետէ մեծ սէր և բարեկամութիւն ցըցուց առ իս: Այս իմ այցելութիւնս կը համարուէր նաև իբրեւ ցաւակցութիւն մի. վասն զի Պ. Լը ֆարտինալ զրեթէ քառասնօրեայ ժամանակի մէջ կորոյս իւր չորս որդիքը՝ յեղին կոչուած տնոգէ հարուածեալք: Ինքն եկեր էր հոս 'ի նոյեմբերի 1885 տարւոյն, իւր կինն և որդիքներն մէկտեղ: Երբ անոր այցելութեան գնացի (Յունուարի տասուերկուքին) 'ի գիւղն իւր Պորտայի, միայն իւր աղջկանց մեծագոյնն ողջ մնացեր էր, և սա իսկ հազիւ ազատեր էր մահուան վտանգէն:

Յետ երկուր խօսակցութեանց իւր սիրելեաց մահուան նկատմամբ, յայտնեցի իրեն իմ ճանապարհորդութիւնս գէպ 'ի Մարոնի 'ի մէջ Պոսք և Պանիս սեւերուն, և խնդրեցի յանձնագիր մը ճանապարհին ծախուց համար: Պ. Ոստիկանն լաւ հասկցաւ որ իմ առաքելութիւնս շատ օգտակար էր և զարգացուցիչ քաղաքականութեան, և թէ այն ժողովուրդները մեզի մերձեցընելու միակ միջոցն էր քարոզել անոնց ճշմարիտ հաւատքը: Ուստի և յօժարաւ կամ սիրով ընդունեցաւ իմ խնդրքս, և սղաչեց որ այսու նպատակաւ ուրիշ

աղերս մ'ուզգեմ առ Պաշտօնեայն ներքին գործոց տէրութեան :

Իմ խնդիրքս յանձնուեցաւ գաղթական Ոստիկանութեան, որ կազմուել էր ընդհանուր Ժողովոյն չորս անդամներէ, որք կրօնից թշնամիք էին, ուստի և մերթեյն խնդիրքս: — Սակայն կուսակալն հաստատուն կեցաւ իւր բարի կամաց մէջ. և յետ իմ մեկնելուս հինգ հարիւր լիւրայից զուամար մը Ժողովել տուաւ՝ այլ և այլ իրեր գնելու համար և ընծայելու Սեկրետը գլխաւորաց :

Ետ կատարելու իմ ամենայն պատրաստութիւններս, առի՛նաւ հետս դիւրատար անկողին մը իրեն վարագոյրներով մէկտեղ, անձրեւարգել գործի մի, լլեֆօշեօ (lefauchoux) կոչուած հրացան մը, զոր ընծայեր էր ինձ կալեննայի բարեկամացս մին. և սպասեցի յաջող պատեհի մը 'ի Մանա երթալու, ուր կ'ուզէի ընել իմ առաջին դարս :

Բ

Ի Կալեննայէ միւնչե 'ի Մանա. — Գետաբերաւ Մանայի և Մարտնէայ. — Մանա գիւղն. — Ուրիւնաց Սքառուանայ :

Շուտով հասաւ այն յաջող առիթն՝ որում կը սպասէի: Ետնուար ամսոյն քսաններեքին ողջունելով Կալեննայի կրօնակից եղբարքս, գնացի 'ի Յոյս (Espérance) կոչուած նաւն, որոյ տէրն էր Պ. Բեներրէ՝ Կալեննայի վաճառական մի, որ անձամբ ընկերաց ինձ մինչև 'ի նաւն. և հոն մեծ խնամով յանձնեց զիս փրթի-փափա նաւապետին, զոր ես առդէն առաջուրնէ իսկ կը ճանչնայի: Նաւն վաճառք կը տանէր 'ի Մանա և երեսուն ճանապարհորդ, որոց մեծագոյն մասն ոսկեհանքի աշխատաւորք էին :

Յիրաւի պէտք է տեսնել այն նաւը և անով ճանապարհորդել, որպէս զի կարելի ըլլայ ճիշդ գաղափար մ'առնուլ անոր միջի եղած խառնակութեան: Ստուգիւ խառն 'ի խառն կոյտ մի էր

մարդկան, գինեոյ տակառաց, իւղի աւթօթ, վաքաքի կողովոյ և ալեր պարկերու, ուստի անկարելի էր շարժիլ. մինչև նաւաստիք անգամ նաւուն խելքէն առաջը երթալու համար և կամ առաքաստները պարզելու և ամփոփելու համար, նաւուն շուրջանակի վարագուրաց և առասանաց վրայէն կ'անցնէին: Նաւապետն բնաւ պարտք չունէր ճանապարհորդաց կերակուրը հոգալու, այլ իւրաքանչիւր ոք իւր անձին յատուկ պէտքը պիտի հոգար: Ուստի ամենայն ոք ամէն կողմ կը ճաշէր, առջեւն և ետեւէն ունենալով բազմութիւն մը սեղանակցաց. և այսպէս ամենամեծ զուարթութիւն մի կը տեսնուէր 'ի խոսակցութիւնս :

Նաւապետն փրթի-փափա չուղեց նուազագոյն երեկ Քան գալլա 'ի շատ խօսութեան, և պատմեց ինձ իւր մէկ ճանապարհորդութիւնը՝ զոր ըրեր էր յԱրքուակու՝ Զիվիլիս կոչուած նաւով :

« Նոյն նաւուն մէջ էր նաև, ըսաւ նա, Հ. Կուիտոյ, Գիշեր տանն գետին բերանոյն մօտ խարիսխ ձգած կեցեր էր նաւն և կը սպասէինք ծովուն մակընթացութեան: Հազիւ թէ լուսնցաւ՝ խարիսխն վեր առնուեցաւ և առագաստներն պարզեցան. հասնելով 'ի միջնառագաստն՝ զգայինք ծանրութիւն մի որ կ'արգելայր վերացնել առագաստը. նոյեցանք ուշադրութեամբ... կրնաս դուշակել թէ ո՞վ էր... Հ. Կուիտոյ էր, որ բոլոր գիշերը ինկեր պտուկեր էր առողապտին ծալուածոց մէջ և անուշ քուն մը տարեր էր » :

Այլ միշտ չի գտնուիր միջնառագաստն որ վրայ գիշերը անցընելու համար: Այս նաւերուն մէջ պէտք է մարդ իւր անձը հոգայ՝ որչափ որ կարելի է, և մեծ բան է, եթէ կարող ըլլայ պատշապարել ինքզինքը յանձրեւոյ և 'ի գիշերային ցրտոյ :

Մեր ճանապարհորդութիւնն խիստ դեղեցիկ եղաւ՝ յունական կոչուած հողմոյն և ծովուն ընթացից պատճառաւ՝ որ Կուիտայի ափանց երկայնուլ թեամբ կ'ըլլայ: Հետագայ օրն առաւ

ւօտը կանուխ հասանք 'ի դետաբերանն Մանայի:

Ծովուն այն ընթացքն՝ որ կ'ըլլայ կուխանայի ափանց երկայնութեամբն, է կուշի-Սթրայմ, զոր այսպէս կոչեն նաւաստիք, որ Ամազոնաց գետոյն բերանէն սկսեալ երկու կը բաժնուի, մին կ'երթայ 'ի հարաւ և միւսն 'ի հիւսիս: Այս յետինս՝ կուխանայի ափանց երկայնութեամբ երթալով, կը մանէ 'ի ծոցն Մեսսիքոյի, կեղրոնական Ամերիկոյ աշխարհաց քովէն կորագիծ երթալով՝ կ'անցնի Ֆլորիտայ ծովանցքէն, դարձեալ վեր կ'ենէ դէպ 'ի հիւսիս՝ միշտ Միացեալ-Նահանգաց եզերքէն քերթելով, և կը հասնի 'ի Նոր-Երկիր: Եւ կը պատահի հիւսիսային յուրաշուրեքուն ընթացից, և այն առնել կ'ուղղի դէպ յարեւելս՝ հասնելով յափունս իւլանտայի, Անգղիոյ, Գաղղիոյ: Ծովուն այս ընթացքն յիրաւի գետ մի է գաղջիւրոյ, որոյ երագութիւնն է երեք հանգոյց կամ թէ երեք մղոն 'ի մի մի ժամ, գոնեա այսպէս է գաղղիական կուխանայի ափանց երկայնութեամբ:

Խարխալ ինչոյնք սպասելով ծովուն մակընթացութեան, որ շատ զգալի կ'ըլլայ գետոյ մէջ, օրինակ իմն, 'ի Մարտի ծովուն ջուրց մակընթացութիւնն կ'երեւի մինչև ութսուն նաւ իննսուն իսկ քիլոմէդր դէպ 'ի ներս: Ուստի և ամենայն իրաւամբ կուխանայի գետերն կրնան կոչուիլ գնալուսն ձաւնապարնք: Եւ յիրաւի Հնդիկք այսպէս կը կոչեն այս գետերը, որք փոփոխակի կը բարձրանան և կ'իջնան. և այն ամէն վեց ժամուն մակընթացութեանն յոռա՛ւ եւ կա՛ծ ջրոյ ընթացքն՝ որ և մակընթացութեանց սաստիկ երողութիւն կու տայ, հողմոյ պէս՝ թե՛ Եկը և թէ՛ Հնդիկք այս բանէս օգտուելով՝ երբեք իրենք զիրենք վտանգի մէջ չեն դնել 'ի նաւարկել կամ ընդդէմ հողմոյ կամ ընդդէմ մակընթացութեան:

Արդ 'ի հարաւակողմն եղաւ մակընթացութիւնն. վեր առինք խարխալը, և յետ երկիցս զարնուելու և բախելու ա-

ւազակուտից, երեկոյեան վեցերորդ ժամուն հասանք յԱւարթ Մանայի: Երեսուն երկու ժամուց մէջ դրեթէ երկու հարիւր մղոն տեղ կտրեր էինք. ուրովհետև ցամաքով 'ի Կաիեննայէ մինչև 'ի Մանա հեռաւորութիւնն է հարիւր իննսուն և վեց քիլոմէդր: Մօտ էինք հասնելու յափն գետոյն, և ահա տեսայ հեռուն սիրելի եղբայրակից. ներս՝ ՊՊ. Հարքն Քրէնէր և Պալիստոն, զորս և կրցայ սակաւիկ մի յետոյ գիրկընդխառն համբուրել:

Մանա գետն, որոյ անուամբ կը կոչուի և գիւղն, 'ի հարաւոյ դէպ 'ի հիւսիս կը հասի գրեթէ երկուհարիւր յետոյն քիլոմէդր երկայնութեամբ: Գետոյն վերի կողմերը կը գտնուին եօթն կամ ութ ոսկեքուս երկիրներ, յորոց ոմանք նշանաւոր ևս են: Գիւղն կը գտնուի գետոյն ձախակողմը, չորս կամ հինգ քիլոմէդր հեռու գետին բերանէն, շինուած է աւազայ բարձրադէզ կոյտի մի վրայ, որ է շարունակութիւն այն աւազակոյտին՝ որ 'ի Կաիեննայէ կը տարածուի մինչև 'ի դետն Մարսի: Յետ Կաիեննայի՝ գաղղիական կուխանայի ամենէն նշանաւոր տեղին է թէ իրեն բազմամարդ ժողովրդեամբ և թէ վաճառականութեամբ, զոր հիմնեց խոնարհ միանձնուհի մի, Պատուական Մայրն Ժափուէյ, հիմնադիր կուսանաց Ս. Յովսեփայ իլինեայ:

Այն քաջ և հզոր կինն՝ զոր Մեհաննն կը կոչէ Շադապրիան, յամին 1828 եւ կաւ այն տեղը՝ ուր որ կը գտնուի հիւսիս վերին, իւր հետն առնելով երեսուն և վեց կուսանք, երեսուեկին մը շակը՝ երեք տարուան համար վարձեալք, և ուրիշ զանազան տղաք՝ դաշտորէից մշակութեան համար: Յամին 1875 եւրոպացի գաղթականք գրեթէ ամէնքն ալ թողուցին այն տեղը, լիննալով դաշնադրեալ ժամանակը. ահոր համար Պատուական Աբբասուհին խնդրեց և ստացաւ 'ի տէրութենէ, որ վաճառիկ Սկերն՝ 1834 տարւոյն Մարտ 4ին օրինաց զօրութեամբն ազատեալք, խրկուին յաշտագարար յեղբւս Մա-

նայի: Ուստի հինգ-հարիւր յիսու սեղբ
ազատեալք 'ի վաճառողաց քրիստո-
նէական կրթութեան շնորհիւ՝ ձեռա-
գործ վաստակովք վայելեցին ապա 'ի
կատարեալ ազատութեան:

Աճեցաւ ժողովուրդն, և Մանայի բը-
նակիւքն՝ որ արդ գրեթէ մինչև յուր-
հարիւր կը հասնին, կը պարծին թէ
երբեք գերի չեն եղած. և ունին իրենց
սրտին մէջ անմուտաց յիշատակ մի յար-
գանաց և երախտագիտութեան տւ Սի-
լեյի Մսայրի, ինչպէս կը կոչեն գեռ-
տնոնք զՊատուական Մայրն ժալուկայ:
Կուսանքն Ս. Յովսեփոս, իբրև արձան
յիշատակի իրենց յարգելի հիմնադրին՝
պահեցին հոն մեծ և անուանի կրթա-
րան մի: Անոնք շարունակեցին մինչև մեր
օրերը՝ հրահանգել և վարժել պատա-
նինքը երկուց ևս սեռից. և կը շարու-
նակեն տակաւին մշակել բաւական բն-
դարձակ երկիր մը, և կը պահեն զտիչ
գործարան մի շաքորի, որմէ զուրս
չի գտնուիր այլ նոյնպիսի գործարան
'ի Կուխնա:

Ի միաբանութեան կան տասն միան-
ձեռահէք, յորոց ոմանք երջանիկ կը հա-
մարուին՝ ճաշցած ըլլալով զյարգելի
Մայրն և անոր հետ աշխատած: Ոչ
առանց յուզման սրտի տեսայ 'ի դահ-
լըճի Միաբանութեան՝ անոր փայտեայ
աթոռը, ծնրադիր աղօթարանը, և տ-
նոր ուրիշ այլ և այլ գործածած առար-
կայքը 'ի բնակութեան Մանայի, որք
ցարդ ևս տակաւին կը պահուին իբրև
պատուական նշխարք:

Մանա է նշանաւոր և լայնափողոց
աւան մի. ունի բնդարձակ և չքեղա-
զարդ եկեղեցի, ժամացոյց մի յաշ-
տարակի զանգակատան, տէրութեան
գեղեցիկ պաշտօնարան, և ուրիշ հո-
յակապ տուներ: Ներկայապէս իւր
բնակիչքն խառն են. հոն սպիտակ են
միայն ճանապարհաց աւաղքն և քանի
մի սակաւ Եւրոպացիք. իսկ անկէ զատ
ամէն զոճնով ամէն ազգէ մարդիկ կը
գտնուին: Մանայի Սեւրուն հետ մէկ-
տեղ կան հոն Քողբը, Չինացիք, Անա-
մացիք, Կարմրամորթք և ամերիկեան

Հնդիկք, Թափուք կամ փորթոկէզ խառ-
նածինք, Պոսք, Պոնիպք, փարամարք,
Սարամարք և Արապք. դոնէ տասն զա-
նազան լեզուք հոն կը խօսուին: Այս-
պիսի խառնուրդ մը ստուգիւ կ'օգնէ
այն տեղւոյն բարոյական վիճակին զար-
գացման:

Այլ մանաւանդ ոսկերուխ երկիր-
ներն են՝ որք կը գտուին 'ի վերնակող-
մանս գետոյն, որոնք կը ձգեն հոս ըզ-
բաղմունքիւն մարդկան յաւննայն ազ-
գաց: Արդ հարկ չէ ըսել, թէ յիրա-
ւի այս ժողովուրդս՝ որ աւելի պէտք
ունի հոգեւորական օգնութեան, գրա-
ւեց իմ ամէն հոգս և խնամքս և անոր
համար ըրի այս ճանապարհորդու-
թիւնս:

Մինչդեռ կը բնակէի 'ի Մանա, յետ
կատարելու հոգեւոր կրթութիւնքը՝ զոր
կ'ընէի Կուսանաց, Դստերց Մարեմայ և
պատանեկայ, միւս ազատ ժամանակ-
ներս կ'երթայի այցելելու Ուրկանոցին,
որ շինուած է յաջակողմեան ափունս
Աքքարուանեայ՝ որ վտակ մի է օժան-
դակ Մանայի, և հեռու այս աւանէս
տաննուհինգ քիլոմէտր: Այս ուրկանոցս
ալ՝ որ շինուած է գեղեցիկ և հրաշալի
բարձրաւանդակի մի վրայ և կը տիրէ
փոքրիկ գետակին, գործ է նորին ին-
քեան Պատուական Մօրն ժալուկայ:
Այն տեղւոյն օդն է զովագին, ջուրքն
յստակ, երկիրներն արդաւանդ, կը
գտնուին առատ վայրի սրաք. միայն մի
բան կը պակիս, և այն՝ հիւանդքն
են: Ներկայապէս տաններու հիւանդք
միայն կը գտնուին, մինչդեռ 'ի Կուխն-
նա և յայլ զանազան տեղիս գաղթա-
կանութեան՝ հարիւրաւորք են: Ամէն
տեղ կը գտնուին բոլորս, 'ի բաց ա-
ռեալ միայն Աքքարուանի. այս ուրկա-
նոցիս իւրաքանչիւր հիւանդին վրայ ե-
ղած ծախքն գրեթէ երեքհազար լիրա
կ'արժէ գաղթականութեան. և այս
սոսկալի հիւանդութիւնս օրէ օր կը
հարակի միշտ բովանդակ Կուխնեան
ժողովրդեան մէջ:

Նախ քան զմեկնիլն իմ 'ի Մանայէ,
Պ. Հ. Քրէնտեր՝ որպէս թէ բարեյաջող

եկք մը մաղթելով առաքելութեանս, ըրաւ ինձ այս շնորհքս՝ մկրտելու քա՜րամաքայի հինգ Սեբեր, որք պատանիք էին և աղայք: Այս եղաւ երախայրիք առաքելութեանս այս ժողովրդոց մէջ, որք դեռ ևս թաղեալք են ՚ի ստուերս մահու:

Գ

Մեկնիլն իմ ՚ի Մանայէ. — Մարուհի. — Ս. Լաւրենտեայ գաղթակաւուռ թիւնն. — Փոխադրութիւնն, թէ ի՞նչ պէս եղաւ և ի՞նչպէս պետք էր ըլլալ:

Ի փետրուարի 19 ողջունելով մեր եղբայրակիցքը, մեկնեցայ ՚ի Մանայէ: Այս փոքրիկ միաբանութեան մէջ անցուցի յերաւի գեղեցիկ և քաղցր օրեր. և յիշելով վեհօլորէյ լուգուիկեայ խօսքերը՝ զոր ըսաւ իւր հրաժեշտի և մեկնելու միջոց ՚ի Յիսուսեանց Մեղա՛նու, չեմ կարող լուծեամբ անցնիլ և չյարմարել Մանայի մեր Հորց, « Ով Յիսուսեանք, այնչափ էք և չունիք ճարտար խոհարար մի: — Այլ այս առանձին դէպք մի է, և պէտք էր իրաւցնէ ճանապարհորդութեանս նոր. ընծայութիւնն ալ կատարել. խոհարարութիւնն վալենտինեայ (այս էր Մանայի Հորց խոհարարին անունն) պէտք էր պատրաստել զիս Յովսեփայ խոհարարութեան:

Յովսեփ՝ զոր հարկ է որ ճանչնաս դու չուտով, հաւատարիմ մարդ մի է, զոր Հ. Քրէններ ընտրեց ընկերելու ինձ ճանապարհորդութեանս մէջ: Ի միաբանութեան կը կոչուի՝ Յովսեփ փաւստոս, կամ պարզաբար Յովսեփ. իսկ ՚ի Մանա, ինչպէս նաև Պոպ և Պոնիս Սեւերուն մէջ ընդհակառակն կը կոչուի Սէն — ֆէ, Մուշէ Սէն — ֆէ: Բարի և առաքինի քրիստոնեայ, համեռտ և հաւատարիմ կալուածատէր ՚ի Քորմորան, որսորդ ՚ի Մանա, խոհարար նման վալենտինեայ, գիտէ չափաւորապէս Պոպ և Պոնիս կոչուած ժողովրդոց լեզուն, և Ափաթուի հետ մէկտեղ՝ որոյ վրոյ

պիտի խօսիմ քիչ վերջը, ընկերեց Պ. Քրէվոյի անոր ճանապարհորդութեան մէջ ՚ի Մարոնեայ մինչև ՚ի գետն Ունգունաց: Այս Յովսեփայ հետ առի փորթովէզ հնդիկ պատանի մի թովմաստ նուամբ, որ զիտէ կարգաւ և գրել, և պիտի սպասաւորէ ինձ ՚ի պատարագիս. ինքն որք է, սնեալ և վարժեալ Մոնայի հուսանաց քով:

Քանի՞մ (տեսակ մի հնդիկ նաւակ) որոյ մէջ կը նստիմ և պիտի տանի զիս Ափաթուի բնակութեան մօտ՝ ՚ի ստորտն առաջին ջրվէժին, բոլորովին կարկատուն նաւակ մի է, որ զիւղին այլ և այլ փորթովէզ հնդիկները կը տանի առ Պաթիէն զօրապետն, որոյ այցելութիւն պիտի ընենք անցողաբար: Ուստի մեկնեցանք առաւօտեան ութ ժամուս, իջանք Մանա գետին միջէն. գրեթէ կէսօրուան մօտ հասանք ՚ի Հաթիթէ, և երեկոյեան ժամը չորսին հասանք Ս. Լաւրենտեայ զիմաց:

Մարոնի ամենէն աւելի մեծ գետն է Կուխանայի, և կը հոսի թումուր — Հումուր լեռանցմէ: Նաւարկելի է մինչև ՚ի ջրվէժն Հերմինա, ոյսինքն է՝ ինեսուն և հինգ քիլոմէտր երկայնութեամբ ՚ի բերանոյ գետոյն, և մինչև այն տեղ ըզգալի կերպով կը տեսնուի ջրոյ մակընթացութիւնն:

Հաղիւ թէ անցանք դաղդիական Սալաւանդը՝ որ կը բաժնէ գետին երկու բերանները, անսովոր զգացում մի ունեցայ՝ երբ տեսայ այն վսեմ և յորդահոռ գետը, որ յետ հինգհարիւր քիլոմէտր ընթանալու իւր աղբերակէն սկըսեալ՝ գրեթէ երեք քիլոմէտր կը հոսի սաստկութեամբ ՚ի մէջ ծովուն:

Մանայէն իջած միջոցնիս օգտակար եղև մեզ ջրոյ ընթացքն. և երբ հասանք ՚ի բերանն Մարոնեայ՝ տեղատուութիւն ջուրց եղաւ: Չորս ժամէն նուազ միջոցի մէջ քսաննհինգ քիլոմէտր տեղ կտրեցինք և հասանք ՚ի Ս. Լաւրենտիոս, մինչդեռ կը տներ մակընթացութիւնն ջուրց ինչպէս նաև յունական սաստիկ հովմէ:

Ս. Լաւրենտիոս՝ ամենէն աւելի նշա-

նաւոր արգելարանն է ոճրագործաց համար: Հիմնեցաւ այս շէնքս յամին 1858 ընդ իմաստուն տեսչութեամբ Մեղիկանի: Երկուհարիւր յիսուն քիւլմէդր հեռի է 'ի Կախեննայէ: և այն աւանդեցելոյ յոյսեր կու տար: Հոն կ'ուզէին բանալ մեծ վարժարան մի երկրագործական, յիտ անանելու ապարդիւն փորձերը Ս. Գէորգայ տէրութեան յյոյսեփող: անդ ևս հաստատեցին շնորհմանց դրութիւնը, որ պիտի ըլլար ապա միտկ միջոց դադրականութեան, եթէ կարելի ըլլար լեցընել ըզկուխանա մինակ եւրոպացի գաղթականազք:

Այս դրութիւնս էր՝ շնորհել իւրաքանչիւր քսորեկոյ՝ յետ կրելու իւր պատիժը՝ տուն մի, առանձին մասնաւոր երկիր մը, զանազան գիւղական կահկարասիք և ապրուստ երեք տարւոյ համար. — սակայն 'ի վերայ այսր ամենայնի բարեկամող երբ մի չունեցաւ ըստ ակնկալեալ յոռոյն:

Իսկ եթէ 'ի Ս. Լուրենտեայ դարձնենք աչքերնս 'ի մշտնջենաւոր արքային որ 'ի Կուխանա, ամէն տեղ պիտի տեսնենք նոյն արգասիքը, նոյնպիսի անարգիւն երբ մի: Այս մշտնջենաւոր արքային 'ի գործ կը դրուի երեսուն և հինգ տարիներէ հետէ, և 'ի 1854 տարուէն 'ի վեր մինչև ցարդ խրկուեցան հոն քսան հազար դատապարտեալք: Այս գործոյս մէջ Գաղղիա հարիւր միլիոնէն աւելի ծախք ըրաւ: մեռան մարդիկն, միլիոններն անհետացան և կորուսեցան, իսկ Կուխանա և ոչ քայլ մը յառաջեց 'ի գաղթականութեան:

Ուրեմն ինչ հետեցինել այս երկար և բազմածախ փորձէն: Առաջին՝ թէ ամենեկին անկարելի է երկրի մշակութիւնն եւրոպացւոց համար արեւագարձային աշխարհաց մէջ արեւգական կիզիչ ճառագայթիւց ներքե: Երկրորդ՝ թէ 'ի Գաղղիա խաբերոյ և ստահակ մարդիկն չեն շահիր իրենց օրապահիկ կերակուրը, և ընդհակառակն բարի և համեստ մարդիկն ստիպեալ են պահել և խնամել զանոնք:

Իսկ այն հոգւոց հոգեւորական արնտեսութիւնն և վարչութիւնն յիրաւի խիստ խեղճ է: Ջանադիր են ամենայն կերպով որչափ կարելի է բառնալ 'ի 'ի քահանայից ամենայն զօրութիւն և ազդեցութիւն, սակայն առանց բոլորովին ընկճելու և նուաճելու զանոնք, իսկ ընդհակառակն քսորելոց տրուած է լի և կատարեալ ազատութիւն՝ ոչ եթէ իրենց կրօնական պարաքերը կատարելու, այլ մանաւանդ թէ չկատարելու զայնս: Եւ դարձեալ, քանի մի տարի են որ կ'աքսորուին 'ի Կուխանա Արարբ, Սիք և Անամայիք:

Սակայն 'ի վերայ այսր ամենայնի Ս. Լուրենտիոս տակաւին գեղեցիկ և հոյակապ շէնք մի է, 'ի զուարճալի տեղով հաստատեալ, բարետեսիլ և յոյժ վայելուչ, շատ յարմար և պատշաճ տեղի գեղեցիկ քաղաքի մի համար: Բայց քաղաքական կարգադրութեամբք և զինուորական օստիկան պահապանօք չեն կրնար քաղաքներ շինուիլ:

Երբ յՈւարֆ հասանք, բոն մեղի թէ որոնք 'ի Կախեննայէ և 'ի Մանայէ կու գան, պէտք է որ 'ի զգուշութիւն տարափոխիկ հիւանդութեանց երթան յարգելանոցն՝ անոնցմէ սրբուելու մաքրուելու համար: Ջանացի համազել զի նուորական պահապանք, թէ դեռ նոր հասեր էի, և թէ 'ի Մանայէ կու գայի, ուր ամիս մը գրեթէ անցուցեր էի և ոչ մի դէպք հիւանդութեան պատճառք էր հոն. յաւելի ևս՝ թէ այն նաւորով հասեր էի՝ երկու օր յառաջ թողուցեր էր զՍ. Լուրենտիոս: Սակայն այս ամենայն անօգուտ եղաւ:

Այս բանիս վրայ վշտացեալ՝ բոն պահապանին՝ թէ միայն 'ի Ս. Լուրենտեայ եկողներն պէտք էին ընել այս զգուշութիւնները և ոչ եւս. և թէ ունէի եւս հետս մէկտեղ լիզր մի փնիկեան թթուութ: Այլ ճշմարիտն ըսելու համար, զրեթէ ամուռան մը մէջ դեղիլ-տեկիլ կոչուած հիւանդութեան այլ և այլ դէպքեր պատահեր էին, անոր համար առանց շատ ընդգիմանալու գնացի յարգելանոցն: Սակայն շատ

չցաւեցայ այս բանին վրայ. վասնդի դոտայ հոն ինծի ծանօթ երիտասարդ մի 'ի Կախեննայէ՝ որ շատ ուրախացաւ զիս հոն գտնելով, և ամենայն գիւրու թիւնները մատայ ինձ յարգելանոցին, որոյ ինքն էր տեսուհի:

Այս արգելանոցս շտապով շինուած էր զեւայն փոքրիկ կղզեկի մի մէջ, հեռի 'ի Ս. Լաւրենտեայ քաան կամ քաանհէհնդ վայրեկան. այն կղզեկին զեւայն այնչափ ցած էր, որ եթէ զեւան առատանար և լեցուէր՝ պիտի ողողէր ծուրն և կործանէր արգելանոցին յարդէ խղիկները: Երկրորդ օրը առաւօտուն կանուխ մեկնեցայ դէպ 'ի Ս. Լաւրենտիս, և սիրելի եղբայրակցացս հետ անցուցի կիւրակէ օրը՝ որոնք էին Հ. Ֆրիետեթիւ և Հ. Պիւխսոն: Այս յետինս եկեր էր 'ի Մանայէ փոխանակ Հ. Ժալպերթի, որ գնացեր էր 'ի Մանա բժշկուելու համար 'ի հիւանդութեանէ պէտքիս—տեկնի:

Երբ հասայ 'ի Ս. Լաւրենտիս կը յուսայի գտնել հոն իմ արկղս, յորում կային այն ամէն առարկայքն՝ զորս զընէր էր ինձ համար տեղւոյն Ոստիկանն, և գրեւ էին ինձ 'ի Մանայէ՝ թէ 'ի Ս. Լաւրենտիս կը խրկենք զայն. սակայն բան մ'ալ չհասաւ: Այլ այսու հոն գերծ որոյնցի մեկնիլ երկրորդ օրը և երթալ մինչև 'ի Ջրվէմն Հերմինա՝ հոն կազմելու և պատրաստելու իմ կահկարասիքս, և խրկել ասոր նաւով գցով սեփ քանի մի օր վերջը առնելու արկղը և բերելու:

Դ

Ի տան Պարի և Պաւսիկի. — Սիւարոշի. — Հաւատարիմն Ալիս. քու:

Փետրուար 21. — Առաւօտեան ժամն ութին ճամբայ ելանք թողով արգելարանը՝ ուր զրեւ զետեղեր էի իմ կահկարասիքս և բռնները: Հոմն սաստիկ կը փչէր, և ժամը տասին հասանք 'ի կղզին փայտալ առ Պար կոչուած ըն-

տանին, որոնք ունին հոն գեղեցիկ պալատ մի, և ուր կը մշակեն սուրճ և օրիւնա (ամերիկեան բոյս մի): Անոնց մշակքն քաջառողջը են և ունին բազմաթիւ որդիք: Երկու տարի առաջ տեսեր էի այս տեղս և շատ ժամանակէ 'ի վեր կը ճանաչէի Պար ընտանիքը, որոնք ոչ միայն հմուտ երկրագործք են, այլ և հմուտ բնապատուէք: Ունին հաւաքում մի թեփաքի կոչուած միջատաց, որոյ հաւասարն չի գտնուիր և ոչ մեծամեծ թագարանաց մէջ: Հոն քիչ ժամանակ կեցանք, թէպէտ և ընտանիքն շատ սաղաքեղ զմեզ հոն իջևանելու:

Երբորդ ժաման հասանք 'ի գիւղն փայտիկ, որ կայ Պաւսիկէ կոչուած կղզւոյն մէջ՝ յանուն զլիւսաւորի միոյ որ երկար ժամանակէ 'ի վեր շատ աւուանի եղած էր բովանդակ հուիանայի մէջ: Երբ կը մտենայինք 'ի կղզին, քանօքին տէրն իսիրինոս ըսաւ ինձ՝ խօսելով այն գիւղին նկատմամբ. *Quand maite potenu tombé, case-là qu'a tombé*, (անշուշտ իմաստն այս պիտի ըլլայ. Երբ հգգ: իշխանին ինկաւ մեռաւ, գիւղն ալ սկսաւ կորսնալ): Եւ ճշմարիտ էր ըսածն: Յետ մահուան Պաւսիկէն զօրապետին, գիւղն կործանելու վրայ է: Նիկասիոս որ յաջորդեց իւր աներոյ յիշխանութեան, չունի այնքան մեծ ազդեցութիւն, և սակաւ ստիչա երկպառակութիւն և անմիաբանութիւն կը սկսի տիրել:

Այս բանս յիշուի շատ վնասակար է, որովհետեւ միայն այս գիւղս էր 'ի Մարտի, որ ըստ բաւականի քրիստոնեայ էր. հինգ կամ վեց ընտանիք կը գտնուէին հոն, որոնք ամէն ալ մկրտուած էին, յորոց ոմանք կը հազարգուէին իսկ Ս. Խորհրդոյն: Շատ գեղեցիկ սովորութիւն է, զոր ունին անոնք և զեռ ես կը պահեն. երեկոյնս պէմ կը ժողվին մէկտեղ մատրան մը մէջ՝ որ գիւղին մէջտեղն է, և հոն միարան կ'երգեն և կը կատարեն իրենց աղօթքը. աւստի և իրենց տունները երթալէն առաջ, կ'երթան առ իշխանն կամ առ քարոզիչն՝ երբ անոնց այցել-

Լուծեան կու գայ, և կը խոնարհին առջևն անոր օրհնութիւնը առնելու համար:

22 փետրուար. — Ութերորդ ժաւուն ճամբայ ելանք, և յետ քանի մի ժամուց հասանք 'ի Սփարաշին: Երբ ելայ 'ի ցամաք, իմացայ թէ հոն կը գտնուի Ափաթու այն օրերը՝ Ռէյ տիկնոջ հետ, որ իւր կնքամայրն եղած էր և սգոյ զգեստներ կը հագնէր իւր աւուանդն վաղահաս մահուան համար: Այս մեր իրերայ պատահումն շատ զեղեցիկ և սխալի եղաւ ինձ. վասն զի բուրովին անոր վրայ վստահացեր էի՝ որ կարենամ մարդիկ և նաւակ գտնել իմ ճանապարհորդութեան համար, և գիտէի ևս թէ խոտացիր էր Ս. Լաւրենտեայ Հարց՝ ինձ ընկերելու և առաջնորդելու:

Թէպէտ և բնաւ չէի տեսած զԱփաթու, այլ կը ճանաչէի զնա 'ի համբաւոյ. կարգացեր էի Պ. Քրէշվոյի բաւոր ճանապարհորդութիւնքը, յորս ստէպ կը խօսի ձաւաստարիմն Ափաթուի վերայ, և շատ կը փափաքէի ես ալ ունենալ զանիկայ ընկեր և առաջնորդ իմ ճանապարհորդութեանս: Վասն զի Ափաթու ընկերած էր Պ. Քրէշվոյի իւր առաջին խուղարկու ճանապարհորդութեան մէջ 'ի Վերին-Մարոնի, յետոյ և յերկայնութիւն Ամազանաց գետոյն. և ապա յՈրէնոքոյ և 'ի Մագդաղինէ: Շատ իրաւամիք ըսաւ մէկն, որ եթէ քաջասիրտ ճանապարհորդն իւր արշաւանաց մէջ 'ի փլաթեան-Ռիոյ հետն առած ըլլար զձաւաստարիմն Ափաթու, գուցէ չէր սպանուեր իւր ընկերաց հետ միատեղ այն կողմանց բարբարոս հնդիկներէն:

Այս ճանապարհորդս 'ի նկարագրութեան իւր արշաւանաց 'ի Մարոնեայ մինչև 'ի գետն Ամազանաց՝ այսպէս կը գրէ. « Ափաթու այնքան քաջասիրտ և հզօր հանդիսացաւ, որ եթէ կարելի ըլլար, մեծ սիրով և յօժարութեամբ պիտի կախէի անոր կուրծքին վրայ միտալ մի պատուոյ »:

Եւ յիրաւի վճռեցաւ տալ անոր այս միտալս յամին 1881 Յունիս 2, և աւոր հրամանագրին իմաստն գրեթէ այս է. « Պաշտօնեայն ներքին գործոց պետութեան կը վճռէ տալ ոսկի միտալ մի պատուոյ՝ առաջին աստիճանի՝ առ Ափաթու, որ ընկեր և առաջնորդ ընտրուած ըլլալով 'ի Պ. Քրէշվոյի իւր ճանապարհորդութեանց մէջ յարեալար, ձայինն Ամերիկա, մեծ անձնանուիրութիւն ցըցուց շատ առթից մէջ, և շատ անգամ փրկեց ճանապարհորդաց կեանքը »: Յամին 1880 Պ. Քրէշվոյի հետ մէկտեղ գնաց 'ի Գաղղիա. հոն դիտնական և արուեստական ընկերութիւնք ընդունեցան զինքն անգամ իրենց ժողովոց և գումարմանց:

Կէսօրունէ վերջը ժամն երկուքին եկաւ նա առ մեզ. աեսեր էի անոր նաւակը 'ի միւս ափն դետոյն. բերաւ մեզ վայրի որս մը: Գեղեցիկ եղնիկ մի էր, տարածուած 'ի նաւակին, զոր իւր շուներն նետեր էին ջրոյն մէջ, և ինքն սպաններ էր պոյն սրոյ հարուածներով: Ափաթու գրեթէ երեսունհինգ տարեկան սեւագոյն մարդ է, ուժով և բաւական մեծահասակ: Սիրելի անձ մի, մոռցի, պարզ և յստակ սրտով. շուտով ծանօթացանք իրարու: Խօսեցանք մէկտեղ և յարմարցուցինք, որ հետո պիտի գայ և մարդիկ պիտի գտնէ ճանապարհորդութեան համար: Համեղեց զիս որ աւելի յոնձն առնում կենալ 'ի Սփարաշին՝ քան երթալ իւր բնակութեան տեղը. նաև տիկինն Ռէյ սաստիկ թախանձելով համազօյ զիս չերթալ այն տեղ, որ չորս ժամու հեռի է: Ռէյ տիկինն ունէր ընդարձակ և հանգիստ տուն մի, ուր կ'ուզէր որ կենամ և բնակիմ, որպէս թէ իմ տանս մէջ ըլլայի: Զիջայ անոնց թախանձանոց, և հանել տուի նաւէն իմ բովանդակ կահկարասիքս. հատուցի իմ ճանապարհորդակից Թափուլոյ վարձքը և ազատ թողուցի զանոնք որ երթան: